

ELTE BTK MAGYAR ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ FOLKLORISZTIKA DOKTORI PROGRAM

TERMÉSZETFÖLÖTTI SZEREPLŐK A TATÁR VARÁZSMESÉKBEN

(SÁRKÁNY, BOSZORKÁNY ÉS TÁLTOS LÓ)

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Budapest, 2005.

TÉZISEK

Készítette: Dallos Edina

Témavezető: Voigt Vilmos
egyetemi tanár

A dolgozat tárgya és felépítése

Kétféle cél állt előttünk, amikor munkánkba belekezdünk. Egyfelől a magyar mesekutatás (elsősorban annak történeti vonulata) érdekelt abban, hogy minél több finnugor és török nyelvű nép mesekincse elérhető és kutatható legyen nálunk is. Hogy csak egyetlen látens problémát hozunk fel ennek bemutatására: az a kérdés, hogy van-e, lehet-e hősköltészeti gyökerű magyar hősmese mindaddig nem dönthető el, míg ennek párhuzamaiért az igen messzi altaji hősénekekig kell elmennünk, miközben kutatóink előtt nem ismertek a baskír, csuvas, tatár (csak néhány kiragadott példa) mesék és egyéb szájhagyományozott narratívumok. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy dolgozatunk nem komparatív, bennünket itt és most a tatár népmesék, azok bizonyos szereplői érdekelnek. Másrésről kutatási irányunk, a szereplők és ezek attribútumainak vizsgálata, a meseanalízisnek olyan vonulata, amelyet már Propp elkezdett, s azóta számos eredmény igazolja hatékonyságát.

Harminchat tatár varázsmesét dolgoztunk fel, a meseszövegeket a *Tatar ǧalik ijatı* I–II. (1977-1978) köteteiből válogattuk.

Dolgozatunkat kilenc fejezetre tagoltuk. Az első, bevezető fejezet témánk indoklása mellett elemzési módszerünket ismerteti, valamint a tatár szövegek átírásáról, a fordításokról, illetve a tatár mesekutatás történetéről ad képet.

A második, harmadik és negyedik fejezet a disszertáció tulajdonképpeni törzsanyaga, amely a három szereplőtípust külön fejezetekben tárgyalja. Mindhárom esetben azonos alfejezeti struktúrát használtuk, a fejezeteket öt-öt alfejezetre bontottunk. Először az adott mesei szereplő általános jellemzését adjuk, ezekhez a fejezetekhez a német *Enzyklopädie des Märchens* mellett a *Magyar Néprajzi Lexikon* megfelelő címszavait használtuk. A második alfejezetek egy másfajta kontextust adnak a későbbi megfigyelésekhez: itt a török nyelvű népek "sárkány", "boszorkány" és "varázslatos ló" elnevezéseit mutatjuk be. A harmadik alfejezetben a tatár szövegek és ezek magyar fordításai találhatóak, a negyedik e szövegrészek analízisét adja, táblázatos formában. A záró alfejezet az analitikus táblázatok alapján olyan összehasonlító vizsgálatot jelent, amely egyrészt a szereplők általánosabb, tatár varázsmesékre vonatkozó jellemzését adja, ugyanakkor igyekszik e szereplők alapvető típusait szétválasztani és karakterizálni.

Az ötödik fejezet olyan összefoglalást jelent, amely az általunk feldolgozott anyagból von le általánosabb, inkább meseelméleti következtetéseket.

A következő három fejezet tekinthető kiegészítő jellegűnek, a hatodik fejezet a tatár mesékre vonatkozó fontosabb adatok mellett a szövegek tartalmát ismerteti. A hetedik, a mesékben előforduló egyéb szereplőket mutatja be, míg a nyolcadik fejezet az általunk használt tatár mesegyűjtemény regiszterét felhasználva mintegy 116 meseszöveg 326 variánsának affinitás–mutatóját hozza.

A feldolgozott anyag és a feldolgozás módszere

A tatár szövegek átírása, fordítása

A disszertáció terjedelmi korlátai nem adtak lehetőséget arra, hogy egész meseszövegeket közöljünk, ezért dolgozatunkban csak azok a szövegrészek szerepelnek, amelyek az általunk vizsgált szereplőkre vonatkoznak. Választhattuk volna azt a megoldást, hogy csak a magyar fordításokat adjuk meg, azonban egy ilyen szövegvizsgálati munka esetében sokkal inkább az a megoldást tűnt követhetőnek, hogy az eredeti tatár szövegeket is közöljük. A tatár szövegrészeket elválasztójel vezeti be, ezt követi az adott rész magyar fordítása – itt inkább filológiai pontosságra mint irodalmi fordításra törekedtünk.

A cirill betűs közlésű tatár szövegeket a nemzetközi turkológiai átírási szabályokat betartva transliteráltuk, átírásunk nem a kiejtést, hanem az írásmódot tükrözi. Azért választottuk ezt a formát, mert biztosítani akartuk, hogy turkológiai ismeretek nélkül is visszakereshetők legyenek a tatár szavak, kifejezések. Ezt a visszakereshetőséget egy átírási táblázat is segíti, amelyet az I. 3. alfejezetben adtunk meg.

A mesék címük szerinti alfabetikus sorrendben követik egymást – a dolgozat egészében azt az alfabetikus sorrendet követtük, amelyet az átírási táblázatban rögzítettünk.

Analízis

A három törzsfejezet negyedik alfejezetei mesénként vizsgálják meg a szereplők attribútumait, táblázatos formában. Amikor összeállítottuk táblázatainkat, elsősorban Propp és Lüthi megfigyeléseire támaszkodtunk. Propp *A mese morfológiájában* már feladatul tűzte ki a szereplők attribútumainak vizsgálatát, amihez táblázatok készítését tartotta a legcélravezetőbbnek. Propp attribútumon a szereplők külső tulajdonságainak összességét (koruk, nevük, helyzetük, külsejük) értette. Úgy gondolta, hogy három fő rubrikát kell

felvenni az attribútumok rendszerezéséhez, az egyikben a szereplő külsejét és nevét, a másodikban színre lépésének sajátosságait, a harmadikban pedig lakhelyét kell feltüntetnünk.

A mi táblázataink ennél bővebbek. Lüthi fontos megállapításokat tett az európai népmesék szövegei alapján, ezek között számos olyan szerepel, melyek a tatár népmesékre is érvényesek. Mi arra is kíváncsiak voltunk, hogy meghatározható-e a – széles értelemben vett – attribútumok teljes skálája (ehhez persze az általunk feldolgozott anyagnál jóval terjedelmesebb mennyiséget kell megvizsgálni), illetve, amit ennél még fontosabbnak tartunk, vajon az attribútumok szintjén a mesében kimutathatók-e újabb rendszerszerűségek. Figyelembe kellett vennünk, hogy a jellemvonások úgy rajzolhatók fel minél pontosabban, ha kontextusukat is figyelembe vesszük. Sok ugyanis úgy kap egyáltalán értelmet, hogy azzal szemben egy másik jellemvonás tűnik fel, s a kettő kontrasztja ad valamiféle jelentést mindkét jellemzőnek. Emiatt a táblázatokban szerepel egy „opponens” megjelölésű oszlop is.

A táblázatok a következő címszavakat tartalmazzák: név; külső; jelleg; tér (lakhely, egyéb helyek); idő; tűz / víz; tárgyak; testrészek; számok; színek; fémek; állat/növény; étel/ital. A táltos ló esetében még egy rubrikát be kellett iktatnunk, ez a „kiválasztás”, itt ugyanis fontos, hogy a ló hogyan kerül a főhőshöz. A rubrikákban elsősorban olyan szavakat szerepeltettünk, amelyek a szövegekben is megtalálhatók.

Komparatív vizsgálatok

Ezek az alfejezetek elsősorban az analitikus táblázatokban szereplő címszavakat bontják ki – amit az analízis során meséenként vizsgáltunk, itt egymás mellé kerül. Ez az adott szereplők általános jellemzéséhez is hozzásegít, ugyanakkor alapvető típusok szétválasztását, és ezek összevetését is lehetővé teszi.

A komparatív vizsgálatok eredményeit táblázatok foglalják össze, ezek egy részéhez szöveges értelmezések is kapcsolódnak.

A kiegészítő fejezetekről

A három kiegészítő fejezet közül az első a meseszövegekre vonatkozó fontosabb adatokat rögzíti. Itt nem csak saját forrásunkat (*Tatar xalik ijati*), illetve a szöveg ottani fellelhetőségét adjuk meg, hanem azt is, hogy az adott szöveg megjelent-e már más kiadványokban tatáruul, van-e orosz, vagy magyar fordítása. Ugyanígy megadjuk a szöveg gyűjtőjének nevét, a gyűjtés évszámát, az adatközlőre vonatkozó fontosabb adatokat.

Ugyanígy jártunk el a szintén felsorolt variánsok esetében is. Ugyanez a fejezet tartalmazza a mesék tartalmi kivonatát, valamint azokat a hivatkozásokat, hogy a meseszöveg milyen – általunk részletesen feldolgozott – sárkány, boszorkány, és táltos ló alakot, és a következő fejezet milyen további szereplőket dolgoz fel.

A hetedik fejezet célja is egy tágabb kontextus megteremtése – a mesék egyéb szereplői ezen túl további bepillantást engednek a tatár varázsmesék jellemzőibe. Itt azokat a szereplőket vettük fel listánkba, amelyek elhelyezhetők a proppi szerepkör rendszerbe – itt nem jelenik meg tehát a többi egyéb szereplő, csak azok, amelyekhez valamilyen funkció tartozik. A szereplők tatár neveiken szerepelnek, mellettük adjuk meg a magyar fordítást. Mindnél feltüntettük szerepkörük betűjelét, valamint egész röviden összefoglaltuk a mesében betöltött szerepüket.

A gyakoriság- és affinitásmutató megint csak nagyobb rálátást enged a feldolgozott anyagra, ugyanakkor természetesen nem ad megbízható képet arról, hogy a tatár varázsmesék teljesebb korpuszára milyen mutatószámok vonatkoznának.

A dolgozat eredményei

Bár a szakirodalomban többször és többféle formában megjelent már a dolgozatunkhoz hasonló munkák elvégzésére való utalás – ennek szükségessége és hasznossága. Amikor disszertációnkat írtuk, mégsem volt egyetlen hasonló olyan munka sem, amelyet követhettünk volna. Igyekeztünk dolgozatunkat a mesekutatók minél többféle megközelítési módja számára hasznosíthatóvá tenni. Ugyanakkor fő célunk az maradt, hogy a tatár varázsmesék három szereplőtípusát minél pontosabban bemutassuk, ezért eredményeink ismertetését is e három mesealak köré csoportosítva foglaljuk össze. Ezen kívül ismertetjük általánosabb, inkább a meseelmélet körébe tartozó eredményeinket is.

A tatár varázsmesék sárkánya

Anyagunkban 20 mese tartalmazott sárkányalakokat, mivel azonban többmenetes mesékkal is dolgoztunk, 25-féle sárkányt, vagy ha a megháromszorozódó alakokat figyelembe vesszük, 37-féle sárkányalakot elemeztünk.

A tatár sárkányelnevezések közül leggyakoribb a *diyü* / *diyü päriye* és az *aždaha* (ezek mindegyike iráni eredetű szó – ma már a török nyelvű népek egyikénél sem találjuk a török

etimonú magyar *sárkány* megfelelőit). Bár az elnevezések egy-egy mesén, vagy meneten belül is változhatnak, kimutatható, hogy e háromféle elnevezés alapvetően kétféle sárkánytípushoz kötődik. A *diyü / diyü päriye* – egymással is gyakran keveredő elnevezései – jobbra antropomorf, nőrabló sárkányokat jelölnek, amelyek távoli birodalomban élnek, rendszerint palotában, és a hőssel párviadallal küzdenek meg. Ettől szignifikánsan különböznek az *aždaha / aždaha yılan* típusú sárkányok, amelyek inkább theriomorf jellegűek, ezek számára rendszeresen fiatal lányokat áldoznak fel, hogy a sárkány ne pusztítsa el a várost, vagy, hogy a városlakók vizet kaphassanak.

Néhány mesében egy harmadik fajta sárkány is megjelenik, ezt a szereplőtípust inkább varázslófélének nevezhetnénk – átváltozásokra képes és a hőst, aki szintén átváltozásokkal menekül, valamilyen állat alakjában üldözi. Ezek az alakok, valamint egy negyedik, kisebb számban előforduló típus, amelyet a magyar mesekutatásban „ostoba ördög”-ként neveznek meg, általában az antropomorfabb alaptípushoz állnak közelebb, mind elnevezéseik terén, mind további attribútumaik alapján.

Azok a címszavak, amelyeket analitikus táblázatainkba felvettünk, és komparatív vizsgálatainknak alapját adják, tulajdonképpen egy-egy mesei kódra vonatkoznak. Ezek a kódok hol egymást erősítve, hol egy-egy jellemzőt kiemelve együttesen egészítik ki és árnyalják a mesei szereplők cselekvéseit. Találtunk olyan kódot, amely szinte önmagában leképezte az alapvető típusok jellemzőit (ilyen például a helyszín), ugyanakkor voltak kevésbé informatív kódok is (például a színek). Ezek a jellemzők azonban nem csak egy adott szereplőtípuson belül, hanem más szereplőkkel, azok jellemzőivel is jelölhetnek együttállásokat, vagy oppozíciókat.

A tatár varázsmesék boszorkánya

14 tatár varázsmese, 15-féle boszorkányalakját vizsgáltuk meg. Háromféle elnevezést találtunk a boszorkányokra: *ubirli karčik*, *Jalmawiz*, *siherče*. Utóbbi arab eredetű, az arabban varázslót jelent, az első kettőnek van elfogadható török eredeztetése – ugyanakkor a török etimonú magyar *boszorkány* szó mai megfelelőit itt is hiába keressük.

A boszorkánytípusok között sokkal nehezebb általánosabb törésvonalakat találnunk. Egy olyan boszorkányalak van anyagunkban, amely háromféle mesében is egészen hasonló, ez a boszorkány vámpírféle öregasszony: fiatal lányok vérért szívja, ugyanakkor, ha valakit elnyel és kiköp, az egészségesebb lesz, mint korábban volt.

Két boszorkány próbálja a hőst megsütni – ezek egyike azonban maga nem emberevő, csak kutyafejű-tehénlábú fiai azok. Van olyan varázslóféle boszorkány, amelyik kővé varázsol, majd élővé, van, amelyik révészként vízbe fojtja áldozatait, egy másik, a hozzá betérőket megmérgezi. Jutalmazó / büntető boszorkányra is van példánk, valamint olyanra, amely a boszorkány és a sárkány jellemzőit is magán viseli.

Cselekvéseik alapján tehát a tatár mesék boszorkányai igen sokfélék, ugyanakkor egyéb, statikusabb jellemzőik homogénebbek – mind vénasszonykülsőjű, mind valamilyen perifériális helyszínen lakik, a hozzájuk kapcsolódó tárgyak, étel, ital is egységesebb képet mutatnak, mint ahogyan azt a sárkányalakoknál találtuk.

A tatár varázsmesék táltos lova

Az általunk használt *táltos ló* kifejezés nem pontos, a tatár mesékben a lovaknak nincsen ilyen, a magyar *táltossal* rokonítható jelzője. Megtartottuk mégis ezt a tipikus magyar mesei elnevezést, mert nem tűnt szerencsésebbnek a varázs-ló, vagy varázslatos ló név sem. Anyagunkban 14 mesében találtunk táltos lovakat, ezek a következő nevekkel szerepelnek: *at* 'ló', *aygür* 'csődör' *tay* 'csikó', *alaša* 'herélt'. Többször szerepel a ló színe is: fehérderes, sötétderes, sárga, tarka, fekete, de vannak nem valódi lószínnevek, amik soha nem egy, hanem megháromszorozódó feladattal kapcsolatban megjelenő három lóalakra jellemzőek: fehér, fekete, vörös.

A lovak esetében az opponens szerepeltetése még a másik két szereplőtípusnál (sárkány, boszorkány) is indokoltabb volt. A tatár mesékben sokkal kevésbé jellemző, hogy a hős helyett a feladatot lova oldja meg, ez a 14 meséből csak 3-ban történik meg. Ezzel összefüggésben ritkán mutatható ki az a sor, amit magyar mesék alapján úgy írhatnánk le, hogy szeméten tengődő gebéből paraszt evő táltos paripa lesz. Ugyanakkor a mesék nagy részében szerepel egy olyan opponens ló, amelyik szubnormális jegyeket visel (például nem bírja el a hőst) így kiemeli a táltos ló szupranormális jegyeit.

A feladatmegoldó lovakon kívül elkülöníthető még az a csoport, amelyet lovagi típusú feladatok, vagy harc alkalmával használ a hős. Ezek a lovak általában – az előző csoporttal szemben – nem beszélnek, a hős csak a feladat idejére hívja elő őket, e lovak harci ruhát is hoznak magukkal, amelyekben a hőst senki nem ismeri fel.

A táltos lovakkal kapcsolatban is elmondhatjuk, hogy viszonylag homogén képet mutatnak azok a kódtípusok, amelyeket táblázatokba foglaltunk (pl. időmegjelölések, tárgyak, állatok, növények).

Általánosabb megfigyeléseink

Több mesekutató tett már kísérletet a varázsmesék alapvető típusainak elkülönítésére. Propp bizonyos funkció-párok megléte, vagy hiánya alapján, Meletyinszkij pedig intenciók mentén (ki kinek az érdekében, vagy ellenében cselekszik) próbált ilyen típusokat megnevezni. Ezek a kísérletek nem teljesen azonos, de igen hasonló eredményeket hoztak, ugyanakkor magunk azt találtuk, hogy ugyanígy hasonló rendszerezéshez lehet eljutni bizonyos szereplők attribútumainak vizsgálata alapján is. Azaz, a mesei funkciók, intenciók és attribútumok, mindegyike azonos szisztematikusságot mutat, és e három struktúra más-más szinten azonos jellegeket tud képviselni. Igaz ez a hős olyan jellemzőire, amelyek a mese legelején már jelzettek, de ugyanígy az ellenfelek attribútumai alapján is megállapítható egy-egy szüzsé alapjellege.

A témával kapcsolatos publikációink:

- Nőalakok a tatár varázsmesékben. *Bolor-un gerel. The Crystal splendour*. Vol. I. Szerk: Birtalan Ágnes és Rákos Attila. Budapest. 2005. pp. 207-219.
- Funkciók, intenciók, attribútumok. *Palimpszeszt* 24. Szerk. Hermann Zoltán. 2005.
- A mesei legkisebb fiú szemantikájához. *A magyar szemiotika negyedfél évtized után. Semiotica Agriensis I*. Szerk. Balázs Géza, H. Varga Gyula és Veszelszki Ágnes. Budapest – Eger. 2005. pp. 174–179. (Magyar Szemiotikai Tanulmányok 7–8.)
- Maszk és varázsmese. A felismerés és fel nem ismerés problémája a varázsmesékben. In.: *Maszk – átváltozás – beavatás. Tanulmányok a transzcendensről. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. V. Szerk. Pócs Éva. [Szerkesztés alatt. Várható megjelenés: 2006.]
- Merre van az ellenfél? A helyszín mint kód. Tatár varázsmesei példák. *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. Szerk. Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor. Budapest – Pécs. 2005. [Megjelenés alatt]
- A kultúra-nátúra oppozíció a népmesékben és egy Andersen mesében. [*Andersen és a mesei világ. Tanulmányok Andersen születésének 200. évfordulójára*] Szerk. Bálint Péter. Didakt, Debrecen. [Szerkesztés alatt. Várható megjelenés: 2006.]

- Mesés tárgyak (Tatár varázsmesékben előforduló testrészből lett tárgyak). *Tárgy és folklór*. Szerk. Pócs Éva. [Szerkesztés alatt. Várható megjelenés. 2006.]